

Η ΑΡΧΑΙΑ ΑΤΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ

Συνολική εικόνα, έστω και συνοπτική, των αρχαίων ιερών της Αττικής και των λατρειών που ασκούνταν σ' αυτήν δεν είναι δυνατόν να έχουμε. Καθημερινά νέα ευρήματα από τις ανασκαφές πλουτίζουν τις γνώσεις μας με στοιχεία άγνωστα, με ονόματα νέων θεοτήτων ή πρωτόφαντες επικλήσεις παλαιών. Ακόμη αλλάζουν οι αντιλήψεις και ο τρόπος που βλέπουμε τις λατρείες και τη θρησκευτική πρακτική, μάλιστα στην Αττική, καθώς κατανοούμε και ερμηνεύουμε καλύτερα παλαιά ευρήματα και γνώσεις.

Και αν ακόμη γνωρίζαμε όλα τα αρχαία ιερά, πάλι η γνώση μας δεν θα ήταν πλήρης, γιατί οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτά προέρχονται από πολλές πηγές αλλά που είναι πάντοτε αποσπασματικές. Ανάμεσα σ' αυτές, οι επιγραφικές είναι ίσως οι σπουδαιότερες. Πριν από αρκετά χρόνια έγινε γνωστή μια σημαντική επιγραφή, το ημερολόγιο θυσιών της Ερχιάς, δήμου της Αττικής νότια των Σπάτα. Ο πλούτος των νέων πληροφοριών που περιείχε, όπως συμβαίνει και με τις παρόμοιες επιγραφές του Μαραθώνος και του Θορικού, δείχνει πως η άγνοιά μας είναι μεγαλύτερη από τη γνώση μας και τα συμπεράσματά μας είναι σε πολλά σφαλερά ή, τουλάχιστον, βασίζονται σε ελλιπή στοιχεία.

Οι αρχαίες λατρείες εμφανίζονται ποικιλότητα. Πολλές αντιπροσωπεύονται από ένα ιερό ή ναό. Άλλες τις γνωρίζουμε από έναν θωμό και τη γύρω του κεραμική. Οι περισσότερες μας είναι γνωστές από απλές μνείες σε αναθηματικές επιγραφές, μισθώσεις, ψηφίσματα, καταλόγους, ιερούς νόμους, ημερολόγια θυσιών, ακόμη και από επιτύμβιες στήλες ιερέων ή ιερειών. Πολλές μας είναι γνωστές εξ αρχής, πριν δηλαδή αρχίσει η αρχαιολογική έρευνα, από τις φιλολογικές πηγές, κυρίως από τον παντεπόπτη Πausανία, χωρίς να μας είναι πάντοτε φανερός ο ακριβής τόπος της λατρείας ή να έχει σωθεί κάποιο λείψανο ιερής κατασκευής ή εγκατάστασης.

Πολλές θεότητες λατρεύονταν παράλληλα με τις επίσημες και κύριες των ιερών, η λατρεία τους όμως επισκιάζεται καθώς καλύπτεται από τη μεγαλύτερη και διασημότερη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Ακρόπολη της Αθήνας, όπου επικρατεί η Αθηνά, ή οι Δελφοί, όπου ο Απόλλων σκιάζει άλλους θεούς που έχουν μερίδιο στο μεγάλο ιερό αλλά εξαιτίας της αίγλης του ολύμπιου θεού ήταν, τουλάχιστον, παραμερισμένοι.

Τους ναούς και τα ιερά, όσο και αν σήμερα είναι μοναχικά ερείπια στην ύπαιθρο ή στα θεμέλια σύγχρονου κτίσματος, πρέπει να τους βλέπουμε ως ένα μέρος της ζωής των αρχαί-

05751-068

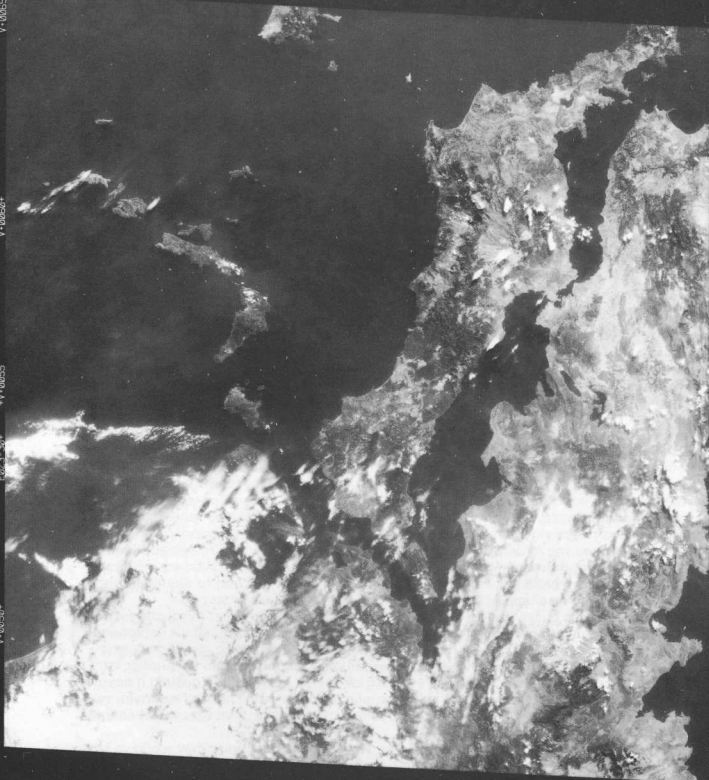
V-0055+

V-0050+

V-0055+

E023-30+

V-0050+

+ 9-UN- C + 59 I 0052 + 9-UN- C + 9-UN- C + 9-UN- C

+V-0045

V-0050+

V-0055+

V-0050+

04FLCBA C N80-54/E023-28 USGS-EDF N N80-54/E023-31 M 2 D SUN E156 R121 5 5-PP-N L2 NOAA LANDSAT E-50156-08340-2

183 D 033

+ 9-UN- C + 25 I 0052 + 9-UN- C + 9-UN- C

05668-030

V-00245+

V-00250+

E023-004+

V-00055+

V-00050+

D+H0000+

D+H0000+

D+H0000+

D+H0000+

D+H0000+

V-00045+

V-00050+

E023-004+

V-00055+

V-00050+

208UG84 C N37-30/E022-58 U505-EDC N N37-29/E023-05 M 2 D SUN ELS3 R126 S 5-CP-N L2 NOAA LANDSAT E-50172-003550-2

183 0 034

Допуск
Алтын

ων. Αποτελούσαν τμήματα οικισμών και, εφόσον πρόκειται για την Αττική, ανήκουν όλοι σε κάποιο δήμο· ήταν οι εκκλησιές των αρχαίων Αθηναίων. Η πυκνή κατοίκηση της Αττικής στις μέρες μας κάνει δύσκολη αυτή τη διάκριση, γιατί έχει χαθεί το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκονταν στην αρχαιότητα τα ιερά και οι ναοί. Το φυσικό περιβάλλον υπήρξε πολλές φορές και η αιτία της ίδρυσής τους. Παράδειγμα ακραίο και γνωστό σε όλους είναι το ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφηνίδες, τη σημερινή Λούτσα, όπου το ιερό της θεάς, πολιορκημένο από τη σύγχρονη δραστηριότητα, αποτελεί ένα δυσδιάκριτο μέσα στην άμμο ερείπιο που ξενίζει. Το αντίθετο συμβαίνει με το γειτονικό αδελφό ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας που το δίσωσαν πολύχρονες προσπάθειες των Ελλήνων αρχαιολόγων. Οι αμπελώνες, οι κήποι, ο ποταμός Ερασίνας, τα νερά που αναβλύζουν και λιμνάζουν, οι απείρακτοι γύρω λόφοι, αποτελούν αναλλοίωτο μέρος του τοπίου, αυτού που ενέπνευσε στον αρχαίο χωρικό τις δοξασίες του για την Αρτέμιδα που σιγά-σιγά έγιναν λατρευτική πρακτική και πίστη. Ακόμη καλύτερα βλέπουμε τη σχέση ιερού, τόπου και ανθρώπων στον Ραμνούντα όπου μας σώζεται ο τόπος, τα ιερά, τα νεκροταφεία, τα λιμάνια και ο δήμος με το φρούριο, τα σπίτια και τα εργαστήρια, και μπορούμε, λόγω του καλού βαθμού διατήρησης των ερειπίων και των πολλών επιγραφών που έχουν βρεθεί εκεί, να ανασυστήσουμε την κοινωνική ζωή, το ρόλο των στρατιωτικών, τις σχέσεις των δημοτών με τα ιερά, τον τρόπο άσκησης της λατρείας. Μπορούμε ακόμη να ανιχνεύσουμε την καθημερινή φροντίδα των αρχαίων Ραμνουσίων για τους νεκρούς που αναπαύονταν κοντά τους. Καθημερινά περνούσαν οι Ραμνουσίοι εμπρός από τους τάφους των συγγενών τους, που αποτελούσαν και αυτοί αναπόσπαστο μέρος της ζωής τους και αιτία μέριμνας και απόδοσης τιμών στις θεότητες του Κάτω Κόσμου.

Από το πλήθος των ιερών της Αττικής ξεχωρίζουν σήμερα εκείνα που είχαν την τύχη να σωθούν τα λείψανά τους ως τις μέρες μας. Το ιερό του Αμφιαράου, στα σύνορα της Αττικής και της Βοιωτίας, υπήρξε αττικό σε ορισμένες περιόδους, κυρίως μετά το 336 και ως το 287 π.Χ. περίπου, και από την εποχή του Αυγούστου και κατόπιν. Η έντονη αττική επίδραση στη ζωή του Ωρωπού και του ιερού, η κοινή αττική γλώσσα που μεταχειρίζονταν οι Ωρωπίοι και τα έργα των Αθηναίων στο ιερό κατά τον 4ο π.Χ. αι. το κατατάσσουν στην ουσία στα αττικά ιερά. Άμεσα συνδεδεμένο μαζί του είναι το μικρότατο ιερό του Αμφιαράου στον Ραμνούντα, εντελώς τοπικής σημασίας και ακτινοβολίας, παρ' ότι μνημονεύεται από αρχαίους συγγραφείς.

Στον Ραμνούντα υπήρχε το ιερό της Νεμέσεως, την οποία οι αρχαίοι δεν τιμούσαν συχνά με πολυτέλεια. Κοντά της συλλατρευόταν η Θέμις, σε δεύτερη μοίρα πάντοτε. Οι Ραμνουσίοι όμως δεν αρκέστηκαν στις δύο θεές και στο επίσημο ιερό με τον ολομάρμαρο ναό του 5ου π.Χ. αι. αλλά λάτρευαν και άλλους θεούς. Από τις επιγραφές μόνο μαρτυρείται η λατρεία του Διονύσου Ληναίου, του Ήρωος Αρχηγέτου, του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σώτειρας, της Αγδίσταως (Κυβέλης), της Δήμητρας και της Κόρης, των Αιγυπτιών θεοτήτων Ίσιδος και Σαράπιδος, του Ερμού, του Διός Ερκειού, του Απόλλωνος Λυκείου και της Αφροδίτης Ηγεμόνης. Τη λατρεία όλων αυτών των θεοτήτων τη γνωρίζουμε, όπως ειπώθηκε, από τις επιγραφές, και μόνο της Αφροδίτης Ηγεμόνης έχει σωθεί, σε ερείπια, μικρός ναός.

Στον γειτονικό Μαραθώνα δεν σώζονται ερείπια ναών παρά μόνο της Ίσιδος στο λεγόμενο μικρό έλος. Οι επιγραφές μάς μαρτυρούν την ύπαρξη ιερού της Αθηνάς και ακόμη του Ηρακλέους Εμπυλίου, αυτού που βρίσκεται εμπρός από τις πύλες. Δίσημη θεότητα του τόπου ήταν ο Παν, του οποίου η λατρεία καθιερώθηκε στον Μαραθώνα μετά τη μάχη του Σεπτεμβρίου του 490 π.Χ. Η σπηλιά όπου ο Ξενοφέρτος θεός λατρεύτηκε βρίσκεται τρία χιλιόμετρα δυτικά του χωριού, στην πλαγιά της ακρόπολης της Οινόης. Η λατρεία του θεού αυτού απλώθηκε γρήγορα στην Αττική και έχουν έως τώρα ερευνηθεί σπηλιές-ιερά του στην Ακρόπολη (το κύριο), στον Ιλισσό, την Ελευσίνα, την Ιερά Οδό κοντά στο Δαφνί, στον Ύμηττό πάνω από τη Βάρη, στην Πάρνηθα κοντά στο φρούριο της Φυλής, στην Πεντέλη. Η λατρεία του θεού αυτού αποκτά λαϊκό χαρακτήρα όπως διαπιστώνουμε από τα αναθήματα στα ιερά του και από τα μεμονωμένα σ' ολόκληρη την Αττική ευρήματα, κυρίως ανάγλυφα και πλαστικές εικόνες του.

Τα ιερά και οι ναοί έχουν τη δική τους μοίρα, ακόμη και στ' αρχαία χρόνια. Μας είναι γνωστή από τις επιγραφές η λατρεία του θεού Άρεως στις Αχαρνές. Μάλιστα μια σημαντική επιγραφή, ψήφισμα του δήμου των Αχαρνένων του 4ου π.Χ. αι., ορίζει την κατασκευή θωμού του Άρεως και της Αθηνάς Αρείας στο ιερό τους, του οποίου τη θέση δεν γνωρίζουμε. Στην Αγορά των Αθηνών έχουν βρεθεί τα ερείπια του ναού του Άρεως που μνημονεύει ο Πausanias στην Περιήγησή του. Ο ναός χρονολογείται στον 5ο π.Χ. αι. Στα μέλη του σώζονται τεκτονικά σήματα της εποχής του Αυγούστου. Πρόκειται λοιπόν για τον άφαντο ως τώρα ναό των Αχαρνών που μεταφέρθηκε πέτρα-πέτρα από την αρχική του θέση στην Αγορά;

Τα ιερά της Αττικής είναι το μεγαλύτερο κεφάλαιο της αρχαιολογίας αυτής της περιοχής. Ιερά του Ποσειδώνος και της Αθηνάς στο Σούνιο, του Απόλλωνος στη Ζωστήρα άκρα, τη Βουλιαγμένη, της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα και τις Αλές Αραφηνίδες, του Διονύσου στην Ικαρία, και το μεγάλο και σεβάσμιο ιερό της Κόρης Δήμητρας και της Κόρης Ελευσίνας είναι αυτά που συγκρατεί πρόχρημα η μνήμη μας. Πλήθος μεγαλύτερο ακόμη ιερών και ναών υπήρχε στην Αθήνα, στην Ακρόπολη και γύρω από αυτή, στις όχθες του Ιλισσού, έξω από τα τείχη.

Το άστυ ήταν γεμάτο από ναούς, ιερά, θωμούς της Αφροδίτης σε όλες της σχεδόν τις επικλήσεις: Εναγωνίου, εν Κήποις, Επιτραγίας, επί Ιππολύτῳ, Εταίρας, Πανδήμου. Ο Απόλλων λατρευόταν και αυτός με ακόμη περισσότερες και ποικίλες επικλήσεις: Αγυεύς, Αλεξίκακος, Αποτρόπαιος, Δαφνηφόρος, Δήλιος, Δελφίνιος, υπ' Άκρας ή υπό Μακράς, Λύκειος, Πατρώος, Πύθιος είναι οι σπουδαιότερες. Η Άρτεμις δεν υπολείπεται, ενώ ο Ασκληπιός έχει το μεγάλο ιερό, το «Ασκληπιείον το εν άστει», στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης. Την Αθηνά, από την οποία ονομάστηκε η πόλη, εκτός από τη λατρεία της επάνω στο Βράχο με την ονομασία Παρθένος, την τιμούσαν ως Αρχηγέτιδα και με το όνομα αυτό αναφέρεται στην επιγραφή της πύλης της αγοράς των ρωμαϊκών χρόνων. Ακόμη την τιμούσαν ως Αρεία, ως Βουλαία, ως Δημοκρατία, ως Εργάνη, ως Υγεία, χωρίς μ' αυτές τις επικλήσεις να εξαντλείται ο μακρότατος κατάλογος των ονομάτων με τα οποία οι Αθηναίοι, κατά τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, τη λάτρευαν. Κάθε ονομασία φυσικά αντιπροσώπευε και ορισμένες ιδιότητες των οποίων η ευεργετική επίδραση πάνω στη ζωή των ανθρώπων είχε σημασία.

Η Δήμητρα και η Κόρη, ο Διόνυσος, η Ειλείθια, η Γη, η Μητηρ Θεών, ο Ήφαιστος, ο Ερμής, η Νίκη, ο Παν, ο Ποσειδών, ο Ζεὺς είναι λίγες από τις κύριες θεότητες που οι αρχαίοι Αθηναίοι λάτρευαν μέσα στην πόλη τους. Τους Ήρωες και τις Ηρωίδες (Ηρώινες, Ηρώισσες) τους συναντούσες σε κάθε θήμα, στις θύρες των σπιτιών, στις αυλές, στα σταυροδρόμια, στις αγορές, σε θωμούς, μαρμάρινα αναθήματα ή ταπεινότερες προσφορές. Σύμφωνα κατάλογο των ιερών θεοτήτων που λατρεύονταν στην Αθήνα και την Αττική έβλεπε και θλέπει ο Αθηναίος στις ύστερες επιγραφές των θρώνων του Διονυσιακού θεάτρου.

Οι λατρείες του Πειραιά δεν είχαν την πυκνότητα των αθηναϊκών, ήταν όμως και εκεί πολλές και σημαντικές. Γνωρίζουμε πως λατρεύονταν η Αφροδίτη ως Εύπλοια και Ουρανία, η Άρτεμις ως Μουνοχία και Νανά (σημιακή θεότητα, μητέρα του Άπτιος), ο Ασκληπιός, ο Βάαλ που τον τιμούσε το κοινόν των Σιδωνίων, η Βενδης, βρακική θεότητα, η Δήμητρα, ο Διόνυσος, οι Μεγάλοι Θεοί (ίσως οι Κάβειροι), ο Μην, η Μητέρα Θεών, ο Πάραλος, ο Ποσειδών, ο Ζεὺς ως Άμμων, ως Μειλίχιος, ως Φίλιος, ως Ξένιος. Μεγάλο και σημαντικό ήταν το ιερό του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σώτειρας.

Όσα αναφέρονται παραπάνω είναι μία σύντομη και ενδεικτική ονοματολογική ανθολόγηση του πλήθους των θεοτήτων που λατρεύονταν στην Αττική. Ο πραγματικός αριθμός τους είναι εντυπωσιακός. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για τη γνώση του αρχαίου βίου είναι αυτονόητο. Η πλήρης απαρίθμηση και ο σχολιασμός ξεφεύγει από τα όρια μιας απλής υπομνηστικής σκιαγραφίας.